

Úsilí společenských věd o řešení aktuálních problémů dalšího vývoje naší socialistické společnosti mění v řadě oblastí výzkumu poznávací akcenty. V plné míře to platí i pro studium způsobu využití časového fondu obyvatelstva, které bylo tradičně používáno pro argumentaci vývoje životní úrovně, objemu a struktury volného času a dnes je uváděno do poznávacího kontextu problémů sociálního rozvoje a jeho vztahu k rozvoji ekonomickému. Poznávací potenciál časové deskripce struktury životních činností zde nabývá nové interpretační významy.

S určitým zjednodušením — přípustným, protože postihuje logiku vývoje poznávacího zájmu — lze říci, že od sociálně ekonomické teorie životní úrovně, která se zajímala především o objem volného času, přes akcent položený na obsah volného času v teorii volného času a přes docenění úlohy práce v komplexu lidského života, o něž se zasloužil teoretický koncept způsobu života, staví rozvíjející se teorie sociálního rozvoje do centra zájmu primárně pracovní, produktivní sféru lidského života. (1)

Po období bouřlivého zájmu o způsob využití časového fondu ve druhé polovině šedesátých let nebyla v sedmdesátých letech závažnost této problematiky doceněna. (2) Teprve v roce 1979/1980 uskutečnil Federální statistický úřad celoroční výběrové šetření o využití času a kulturním rozvoji obyvatelstva (3) s relativně vysokým stupněm reprezentativnosti vůči populaci i ročnímu intervalu. Jeho zjištění poměrně spolehlivě charakterizují současný stav i základní vnitrosociální diferenciaci. Přes řadu závažných výhrad, které je nutno formulovat především ke kvalitě uložení a zpracování dat, (4) otevřelo provedené šetření poprvé možnost sledování vývojových trendů.

(1) Podobně jako tomu bylo v minulosti, ani dnes není teoreticko-metodologický a metodický aparát na tento úkol plně připraven. Naše rozlišovací a identifikační schopnost vůči různým formám, obsahům a funkcím pracovních činností je velmi nízká, často ztotožňujeme či zaměňujeme formy zcela odlišné svými ekonomickými a sociálními vztahy (např. naturální produkci a soukromou malovýrobou).

(2) S výjimkou výzkumu časových rozpočtů Pražanů [Vítečková a kol. 1976—1977], který byl uskutečněn na poměrně malém, asi tisícovém souboru, neproběhlo až do roku 1979 žádné významnější šetření časových rozpočtů metodicky srovnatelné s celosvětovým standardem.

(3) Výběrovou jednotkou v celostátním šetření 1979/1980 byla bytová domácnost, základním souborem domácností vyšetřené v mikrocenzu 1977. Zpravodajskou jednotkou byla samostatně hospodařící domácnost a v ní všichni členové ve věku 15—69 let. Výběr domácností byl dvoustupňový, zabezpečovaný centrálně. Výběr domácností byl náhodný, sledování vybraných domácností bylo rozloženo mezi všechny dny v roce. Z výběru 16.700 domácností se výzkumu dobrovolně zúčastnilo 16.583 domácností (denně 45—46) a v nich 34.871 respondent. Průběh šetření zajišťovali tazatelé, kteří navštěvovali každou domácnost před a po záznamovém dni. Byl prováděn jednodenní časový záznam současně u všech členů domácnosti. Byla použita deseti-minutová záznamová jednotka a formulář typu „fixed diary“ s předepsanou časovou osou. Zachycována byla pouze primární aktivita. Šetření o kulturním rozvoji bylo provedeno při druhé návštěvě jako samostatná dotazovací akce a samostatně bylo také zpracováno [Výsledky 1983].

(4) Metodologický rozbor provedeného šetření by vyžadoval samostatný materiál.

Konstrukce časových řad je sice spojena s mnoha metodologickými problémy, vyvolanými rozdílným řešením řady momentů výzkumného procesu (včetně například navzájem plně nepřevoditelných klasifikací aktivit), (5) které si vynucují značnou obezřetnost závěrů a důslednou logickou kontrolu. Omezují také prostor našeho uvažování; v dimenzi obsahu aktivit na ty činnosti, které byly ve všech výzkumech definovány shodně, a zejména pak na makroagregáty aktivit, v nichž se rozdílné klasifikační přístupy do značné míry vyrovnávají; v dimenzi vnitrosociální diferenciace na rozdíly mezi ekonomicky aktivní a neaktivní populací, muži a ženami a sociálními skupinami reprezentujícími třídní dimenzi diferenciace. Srovnání situace a vývoje v Českých zemích a na Slovensku bude moci být provedeno teprve po získání a zpracování slovenských údajů.

Přesto, či spíše právě proto považujeme za nezbytné pokusit se zhodnotit výsledky šetření vývojovou optikou, aby bylo možno lépe odhalit bílá místa a připravit základ pro budoucí srovnávací výzkumy.

Vycházíme přitom z hypotézy, že vazba mezi ekonomickým a sociálním

Spíše ilustrativně uveďme alespoň některé problémy. Přes značný zjišťovaný objem informací o dotazovaném a jeho domácnosti byl nositel aktivity identifikován jen základními standardními znaky (pohlaví, vzdělání, sociální skupina, rodinný stav, počet a věk závislých dětí, čistý měsíční příjem domácnosti na hlavu, velikostní skupina obce, povolání, postavení v zaměstnání, pracovní úvazek, směnnost, doba dojížděky do zaměstnání). Podstatná část těchto znaků přitom nebyla při zpracování využita (resp. výsledky zpracování nebyly publikovány), například postavení v zaměstnání, úvazek, směnnost, dojížděka, v tabulkových publikacích za ČSSR nebyly publikovány slovenské údaje ani nebylo zajištěno analogické vydání k materiálům připraveným Českým statistickým úřadem za ČSR. Některé závažné údaje za ČSSR jsou přitom interpretačně téměř nepoužitelné, protože neodlišují ekonomicky aktivní a neaktivní populaci (rodinný stav a velikost obce). Za ČSSR nebyly publikovány žádné údaje o časových výdajích tzv. zúčastněných osob. Zpracování československých dat bylo provedeno pouze ve formě průměrné minutáže pro jednotlivé typy dnů, nebyly publikovány údaje o rozložení aktivit v denní době, údaje o jednotlivých dnech v týdnu atd.

Přitom ovšem je nutno vysoce ocenit iniciativu Českého statistického úřadu, který publikoval podstatně větší rozsah údajů v nápaditějších strukturách a s nesrovnatelně vyšší úrovní vlastního analytického zpracování. V části argumentace se proto můžeme opírat jen o česká data.

(5) Východí body časové řady tvoří výsledky celostátních šetření o způsobu využití času uskutečněných v letech 1960/1961 a 1967. Obě šetření proběhla na souboru zpracovadelských domácností rodinných účtů, jehož reprezentativita vůči populaci je značně problematická, zejména v kvalitativních aspektech (nutno předpokládat nadprůměrnou kulturní úroveň). Sociální skupina dělnic zde má značně posunutou profesně kvalifikační strukturu. Reprezentativnost vůči časovému období byla v roce 1960/61 u zemědělské populace řešena výběrem typického podzimního termínu, u zemědělské populace opakovaným dvojím šetřením v zimě a v létě. V roce 1967 bylo šetření rozloženo do celého roku, každý zkoumaný vyplňoval dva dotazníky. V obou výzkumech byly použity odlišné a navzájem nepřevoditelné klasifikace aktivit, které zakládají systematické chyby, jejichž směr lze ovšem odhadnout. Publikované výsledky vypovídají jen o průměrných dnech různě definovaných sociálních skupin.

Při konstrukci časové řady jsem vycházela z dříve publikovaného vlastního zpracování prvotních údajů FSÚ ČSSR, při němž byl použit přepočítaný průměrný týden (v roce 1961 ze šesti průměrných všedních dnů a neděle, v roce 1967 z pěti průměrných pracovních všedních dnů, soboty a neděle). V roce 1980 však byly identifikovány záznamové dny odlišné jako dny pracovní, pracovního volna (nezávisle na tom, zda šlo o víkendové dny) a ostatní nepracovní dny (dovolená, nemoc apod.). Ve studii alternativně používáme tři způsoby kvantifikace týdenní časové struktury: v trendových srovnáních týden ze sedmi průměrných dnů, v mezinárodním srovnání vážený týden (poměr pracovních a volných dní úměrný reálnému zjištěnému skupinovému výskytu), v úvahách o dalších diferenciačních činitelích modelový týden z pěti pracovních a dvou volných dní. Tato variantnost přístupu je vynucena povahou publikovaných údajů a možnostmi zpracování.

rozvojem je zprostředkována aktivitou společenských subjektů. Tak jako společenský jedinec představuje pouze elementární výchozí rovinu složité hierarchické struktury společenských subjektů, je i každodenní lidská činnost pouze částí komplexu společenské aktivity. Přitom ovšem částí klíčovou, protože koneckonců spoluvytváří a podmiňuje všechny vyšší formy společenské aktivity a na druhé straně zprostředkovává účinky společenských změn vůči jednotlivci, je nástrojem uspokojování lidských potřeb a rozvoje lidské osobnosti. Časová míra struktury lidské aktivity, způsob využití souhrnného časového fondu společnosti i obsah a diferenciací způsobu využití životního času jednotlivců a společenských tříd a skupin je proto jedním z klíčových indikátorů stupně ekonomického a sociálního rozvoje. (6)

Vypovídací schopnost časové reflexe životních činností je omezena již samotnou povahou techniky šetření, ještě více pak kvalitou její konkrétní aplikace v terénní fázi i ve fázi zpracování. S vědomím těchto omezení jsme se pokusili vytěžit z dosažitelného materiálu především poznatky o důsledcích makrospolečenských změn provázejících proces socialistické výstavby ve struktuře životních činností lidí, zejména v jejich určující složce, kterou představují různé formy práce v nejširším slova smyslu. Současně jsme přitom měli na zřeteli potřebu řešení některých aktuálních problémů naší společnosti i hlediska možného budoucího vývoje. Informační obsah časových údajů tím ovšem zdaleka není vyčerpán; jejich využitelnost je podstatně širší a vyžadovaly by větší pozornost odborníků z různých oblastí výzkumu člověka a jeho aktivity.

Vývoj objemu a struktury produktivních činností

Způsoby produktivního sebevyjádření lidí, jejich činného vstupu do společenského reprodukčního procesu představují i v podmínkách socialistické společnosti velmi složitý komplex, v němž rozhodující řez odděluje práci, která je součástí společensky organizovaného výrobního a pracovního procesu, sjednocovaného oběma formami socialistického vlastnictví prostředků a produktů výroby, od obsahově různorodých forem individuální práce, která může nabývat povahy práce soukromé, vstupuje-li do soukromé směny, či naturální produkce, obsluhy a sebeobsluhy sloužící člověku samému a jeho rodině. (7) Za nedílnou součást produktivních aktivit je nutno považovat i účast pracujících na řízení a správě společnosti, veřejnou a politickou práci.

S rozvojem výrobních sil by měl podíl produktivních činností v souhrnném časovém fondu společnosti klesat, v jejich struktuře by se měla zvyšovat váha zespolečenštěných činností. S prohlubováním socialistických výrobních a společenských poměrů by se měla zvyšovat úloha specifických socialistických forem placené i bezplatné práce a mělo by se prosazovat její sociálně spravedlivé, rovnoměrné rozložení mezi všechny práceschopné občany.

Podíl na společensky organizovaném pracovním procesu

Jeho rozhodující formou je *výkon hlavního zaměstnání*, jehož časový rozměr je regulován zákonnou normou délky pracovní doby. Přes řadu intervenujících

(6) Teoretická hypotéza vývojových činitelů a zákonitostí byla publikována ve stati *Způsob využití časového fondu společnosti a společenský vývoj* [Vítečková 1981]. Zde mohou zájemci také nalézt výklad ke mnou užívané klasifikaci a strukturaci životních činností, která se poněkud odlišuje od tradičních schémat zavedených do sociologie v šedesátých letech teorií volného času.

(7) Existují zde však i některé přechodné formy, které, ač mají jevovou podobu individuální práce, jsou v podstatě dodatečným vstupem do společenské výroby – smluvní výkrm, prodej výrobků do státních tržních fondů aj.

Tabulka 1. Vývoj týdenní délky práce v hlavním zaměstnání u ekonomicky aktivních mužů a žen — podle společenských skupin v ČSSR v letech 1961, 1967 a 1980 — průměrný týden; údaje v hodinách a desetinách (8)

Rok	Muži			Ženy		
	Dělníci	Zaměstnanci	Družstevníci	Dělnice	Zaměstnankyně	Družstevnice
1961	48,0	48,4	56,9	42,8	42,4	40,4
1967	47,6	46,0	54,4	40,0	42,8	39,4
1980	43,4	41,4	48,1	38,3	37,0	39,0

faktorů prodlužujících či zkracujících reálnou délku práce (přesčasy, zkrácené úvazky, absence aj.) se zkrácení týdenní délky pracovní doby ze 46 hodin na současný stav projevilo i zkrácením zjištěné délky výkonu zaměstnání u všech sledovaných socioprofesionálních skupin mužů i žen. Poklesy jsou však nerovnoměrné, dynamičtější klesal objem společenské práce u skupin s nadprůměrnou pracovní zátěží, především u družstevníků. Nejpomaleji klesal objem práce družstevnic, u nichž byla také výchozí úroveň nejnižší. Ve srovnání obou pohlaví rychleji klesal objem práce mužů. Určující sociální tendencí se stalo vyrovnávání kvantitativního podílu na společenské práci jako základ sbližování celých časových struktur.

Tabulka 2. Týdenní délka práce v hlavním zaměstnání u ekonomicky aktivních mužů a žen podle společenských skupin v ČSSR v roce 1980 — průměrný, vážený a modelový týden; údaje v hodinách a desetinách (8)

Typ dne	Muži			Ženy		
	Dělníci	Zaměstnanci	Družstevníci	Dělnice	Zaměstnankyně	Družstevnice
Průměrný týden (7 dnů „celkem“)	43,4	41,4	48,1	38,3	37,0	39,0
Vážený týden (zjištěný podíl pracovních a volných dnů)	46,2	44,5	50,0	41,6	40,3	42,1
Modelový týden (5 pracovních, 2 volné dny)	45,8	45,6	47,7	41,2	41,8	39,4

Rychleji se ovšem standardizuje denní pracovní režim než pracovní čas v týdenní a roční dimenzi. Podíl pracovních dnů ve srovnání s dny pracovního volna je u družstevníků a družstevnic podstatně vyšší, ve srovnání s dělníky zhruba o pět procent. Největší počet nepracovních dnů byl zjištěn u zaměstnanců.

Běžná typická pracovní zátěž ekonomicky aktivní populace ovšem značně převyšuje celoroční průměr. Svědčí o tom zjištěná délka průměrného pracovního dne, která dosahuje u mužů 8:57 hod. a u žen 8:07 hod., značný rozsah práce ve volných dnech i průměrná délka obvyklého, charakteristického pracovního týdne, která u mužů dokonce překračuje délku pracovní doby. (9)

(8) Údaje za léta 1961 a 1967 byly publikovány v hodinách a desetinách, což má přes určitou neobvyklost řadu výhod. V tabulkách prezentujících trendové údaje přizpůsobujeme této praxi i výsledky za rok 1980.

(9) Šetření časového fondu, tak jak bylo provedeno, abstrahuje od míry intenzity práce a využití pracovního času.

Pro srovnání diferencí publikujeme v tomto jediném případě údaje vzniklé při rozdílném přístupu ke kvantifikaci pracovního týdne.

Přes silnou sblížovací tendenci zůstává zachován i značný stupeň vnitrospolečenské diferenciace. Ženy jsou v průměru méně zapojeny do přesčasové práce, mají kratší pracovní den i vyšší podíl nepracovních dnů. Zkrácení výkonu zaměstnání je ovlivněno především věkem nejmladšího dítěte, nikoli počtem dětí. (10) Vysokého stupně sblížení dosáhly pracovní režimy dělníků a zaměstnanců, kde se neprojevují rozdíly v délce pracovního dne, ale pouze rozdíly v délce roční pracovní doby, způsobované větším podílem dnů pracovního volna. Také u družstevníků je délka pracovního dne prakticky stejná jako ve státním sektoru, u družstevnic je dokonce o 30–40 minut kratší. V týdenní a roční dimenzi se však rozdíly proti nezemědělské práci výrazně prohlubují.

Výkon vedlejšího zaměstnání jako doplňková forma podílu pracovníka na společensky organizovaném pracovním procesu je alespoň ve svých legálních formách v populaci málo frekventovaný (v ČSR byl zjištěn u 1,5 % ekonomicky aktivních mužů a 0,5 % ekonomicky aktivních žen) a průměrné časové struktury prakticky neovlivňuje. Na rozdíl od některých socialistických zemí, kde je souběh zaměstnání více rozšířen, je v Československu administrativní regulace souběžných pracovních poměrů značně účinná; otázkou ovšem zůstává, zda tento přístup plně odpovídá společenským potřebám.

Podíl na různých formách individuální práce

Iluze, jako by společensky organizovaný pracovní proces byl jediným garantem reprodukce materiální základny společnosti, se projevuje mimo jiné v nedocení úlohy ostatních pracovních činností, a to jak teorií, tak i politikou. Ve struktuře životních činností však patří individuální práci místo téměř srovnatelné s prací bezprostředně společenskou. Přitom v této životní sféře probíhá řada závažných a rozporných procesů, projevuje se značná vnitrosociální diferenciace, střetávají se zde protikladné společenské a individuální zájmy.

Přiznaná *výdělečná práce* malovýrobního typu se vyskytuje spíše výjimečně, o něco častěji u důchodců a učňů. Podstatně častěji je uváděna *bezplatná práce pro cizí osoby*, za níž se pravděpodobně skrývá většina melouchů a tzv. sousedské výpomoci. Ještě méně frekventovaná je *bezplatná práce pro společnost* (brigády), která je více rozvíjena v malých obcích než ve velkoměstech. (11) Pro všechny formy práce, jejichž výsledek směřuje mimo rodinu a domácnost, přitom platí, že za malým podílem v průměrných časových strukturách je skryta velká časová spotřeba u těch jednotlivců, kteří jsou do nich skutečně zapojeni (délka evidované bezplatné práce pro cizí i pro společnost se ve volnou sobotu pohybovala u mužů od čtyř do pěti hodin).

Individuální práci, jejíž produkt je určen k uspokojování potřeb jednotlivce a jeho rodiny, lze rozčlenit podle obsahu na několik skupin. V první řadě jde o *doplňkovou domácí produkci užitečných hodnot*, zejména potravin, oděvních a jiných výrobků, výstavbu a údržbu bytového a rekreačního fondu. Uvnitř tohoto komplexu probíhá proměnlivá a obtížně identifikovatelná hranice mezi prací vynucenou objektivními okolnostmi a vykonávanou jako nezbytná po-

(10) Ženy pečující alespoň o jedno dítě ve věku do pěti let pracují týdně zhruba o dvě hodiny méně než ženy se stejným počtem starších dětí.

(11) Z dotázaných ekonomicky aktivních mužů ve věku 30–59 let se v ČSR ve volnou sobotu zúčastnilo brigády v obcích do 1000 obyvatel sedm procent, zatímco ve městech nad 100 000 obyvatel necelé jedno procento.

vinnost a mezi dobrovolnou prací zájmového typu, u níž převažuje seberealizační funkce nad funkcí produktivní.

Domáci hospodářství zemědělského typu je svým rozsahem silně vázáno na disponibilitu půdou, a tedy i na individuální formy bydlení, zejména v menších obcích, a na vlastnictví rekreačního objektu. Práce v domácím hospodářství je časově nejnáročnější produktivní aktivitou mužů po skončení zaměstnání. Její délka je výrazně vnitrosociálně diferencovaná, klesá u pracovníků s vysokoškolským vzděláním, ve velkých městech, prodlužuje se s rostoucím věkem. Redukující účinek sociokulturních činitelů je však oslabován seberealizační a kompenzační atraktivitou těchto prací, podporovanou navíc objektivními tlaky (neschopností společenské výroby zajistit žádaný objem, strukturu a kvalitu spotřebního produktu).

Ještě zřetelněji se to projevuje u tzv. *zahrádkaření*, které je od domácího hospodaření odlišováno značně nahodile a u něhož se předpokládá vyšší zájmová motivace. Spíše jde o rozlišení mezi tradičními formami individuálního hospodaření a městskými a rekreačními formami pěstitelství. Práci na zahrádce se každý pracovní den věnuje 5–6^{0/0} ekonomicky aktivní populace, v neděli asi 10^{0/0}, a to v průměrné délce hodinu až půldruhé hodiny, ve volných dnech dvě a více hodin.

Domácí výroba nezemědělských produktů, oprava a údržba bytového zařízení, vybavení a bytového fondu má řadu rozdílných forem, od stavebních prací, které jsou převážně mužskou doménou a které v celospolečenských rozměrech garantují značnou část spotřeby živé práce při výstavbě a údržbě obytného fondu, přes nejrůznější *řemeslné rukodělné práce*, u nichž převládá výrazná

Tabulka 3. Týdenní délka času věnovaného ostatním pracovním činnostem v ČSSR — podle pohlaví (muži) a společenských skupin v roce 1980 — průměrný týden; údaje v hodinách a minutách

Aktivita	Muži					
	Dělníci	Zaměstnanci	Družstevníci	Důchodci	Studenti	Učení
Výdělečná práce pro cizí osoby	0:14	0:07	0:07	0:42	1:03	0:49
Bezplatná práce pro cizí osoby	1:10	0:49	0:56	1:52	0:28	0:21
Bezplatná práce pro společnost	0:14	0:21	0:21	0:21	0:49	0:21
Domácí hospodářství	4:19	2:20	8:10	10:58	1:31	1:52
Domácí nezemědělská výroba	0:56	0:49	1:03	0:28	0:00	0:28
Zahrádkaření	0:49	1:17	0:28	2:06	0:28	0:14
Ruční práce	0:00	0:00	0:00	0:00	0:00	0:00
Technická manuální činnost	0:35	0:35	0:28	1:10	0:35	0:56
Příprava jídla	1:38	1:45	1:03	4:05	1:03	0:49
Péče o prádlo, oděv, obuv	0:14	0:14	0:07	0:21	0:14	0:07
Uklid, údržba domu, bytu, chaty, zařízení	2:48	2:48	2:41	4:54	1:38	1:38
Jiné domácí práce	0:35	0:35	0:42	1:24	0:28	0:42
Údržba, opravy motorových vozidel	1:24	1:31	0:56	0:35	0:49	1:17
Nákupy, služby, pochůzky	1:03	1:17	0:35	2:34	1:10	0:35
Péče o děti	1:17	1:38	1:03	0:21	0:14	0:07
Ostatní práce celkem (12)	17:09	16:13	18:54	31:44	11:05	9:48

(12) Položka „celkem“ není přesným součtem dílčích položek; vznikla sumarizací příslušných agregovaných položek z prvotních údajů, v nichž nejsou vyrovnávány zaokrouhlovací chyby.

Tabulka 4. Týdenní délka času věnovaného ostatním pracovním činnostem v ČSSR — podle pohlaví (ženy) a společenských skupin v roce 1980 — průměrný týden; údaje v hodinách a minutách

Aktivita	Ženy						
	Dělnice	Zaměst- nankyně	Druž- stevnice	Důchod- kyně	Stu- dentky	Učnice	V domác- nosti
Výdělečná práce pro cizí osoby	0:00	0:00	0:00	0:14	0:21	0:49	0:21
Bezplatná práce pro cizí osoby	0:28	0:21	0:21	1:52	0:28	0:07	0:49
Bezplatná práce pro společnost	0:00	0:07	0:00	0:07	0:21	0:14	0:00
Domácí hospodářství	2:13	0:56	6:53	6:46	0:35	0:42	4:47
Domácí nezemědělská výroba	0:07	0:07	0:07	0:00	0:00	0:00	0:00
Zahrádkaření	0:28	0:35	0:28	1:17	0:21	0:07	0:42
Ruční práce	1:17	1:17	1:03	2:42	0:56	1:10	1:59
Technická manuální činnost	0:00	0:00	0:00	0:00	0:07	0:14	0:00
Příprava jídla	13:04	11:40	15:38	20:11	4:40	4:26	22:03
Péče o prádlo, oděv, obuv	4:54	4:33	5:08	5:22	1:31	1:31	8:38
Úklid, údržba bytu, domu, chaty, zařízení	4:40	4:40	4:47	6:25	3:23	3:58	7:14
Jiné domácí práce	0:21	0:28	0:21	0:49	0:42	0:42	0:28
Údržba, opravy motorových vozidel	0:00	0:00	0:00	0:00	0:00	0:00	0:00
Nákupy, služby, pochůzky	3:02	2:48	2:06	4:05	1:38	1:17	4:05
Péče o děti	2:48	3:16	2:41	1:10	0:35	0:14	13:53
Ostatní práce celkem (12)	33:22	30:55	39:40	51:27	15:31	15:38	65:06

dělba mezi oběma pohlavími a jejichž produktem jsou oděvy a oděvní doplňky, drobný nábytek aj., až po rozšiřující se svépomocné *opravy a údržbu bytového vybavení* a zejména motorových vozidel. S výjimkou věcné dělby práce mezi oběma pohlavími a s výjimkou výrazně sníženého podílu mladé generace je pro všechny tyto aktivity charakteristický vysoký stupeň rovnoměrnosti rozložení u ekonomicky aktivní populace, poměrně malé absolutní rozdíly v závislosti na sociokulturních činitelích. Ekonomicky neaktivní populace kompenzuje v této oblasti svou potřebu produktivní činnosti. Posouzení vývojových trendů v jednotlivých formách těchto činností nám znemožňují rozdílné klasifikace aktivit. Jen pro ilustraci lze uvést, že průměrná týdenní délka času věnovaného údržbě motorových vozidel se za dvacet let zvýšila na dvojnásobek.

Časově nejnáročnější je ovšem stále zajištění stravování v domácnostech. Více než 90 % z celkově vynaloženého času na přípravu jídla jde na účet žen. Sociální diferenciací časové spotřeby potvrzuje, že jde o činnost velmi expanzivní, schopnou absorbovat značnou část uvolněného časového objemu a přitom poměrně elastickou, kterou lze vyšší intenzitou a racionalizací stravovacích návyků zvládat také úspěšněji.

Jak ukazuje srovnání v čase, změna návyků a forem v této sféře nepostupuje s růstem hmotné životní úrovně příliš rychle. K určitému snížení časové

Tabulka 5. Vývoj týdenní délky času věnovaného přípravě jídla u ekonomicky aktivních mužů a žen a žen v domácnosti — podle společenských skupin v ČSSR v letech 1961, 1967 a 1980 — průměrný týden; údaje v hodinách a desetínách

Rok	Muži			Ženy			
	Dělníci	Zaměstnanci	Družstevníci	Dělnice	Zaměstnankyně	Družstevnice	V domácnosti
1961	1,4	1,6	0,7	17,0	14,6	20,0	28,7
1967	1,6	1,7	0,9	13,5	11,4	15,1	22,9
1980	1,6	1,8	1,1	13,1	11,7	15,6	22,1

spotřeby došlo v šedesátých letech (přitom zde nelze zcela vyloučit možnost částečného vlivu měřicí chyby), v posledním období již nebyly zaznamenány výraznější změny. U mužů dokonce časová spotřeba mírně narůstá. (13) Dosavadní stupeň rozvoje veřejného stravování nemá zásadní vliv na přípravu jídla v domácnostech. Společné stravování v rodině je polyfunkční aktivitou, se složitým postojovým zázemím. Podstatnější změny lze očekávat jen v dlouhodobých časových horizontech jako důsledek souběžného zdokonalování společenských podmínek a kvalitativně vyšší úrovně technického vybavení domácností i vývoje stravovacích postojů a návyků, spojeného ovšem především s generační směnou.

Růst vybavenosti domácností pračkami a zdroji teplé vody se za srovnávaných dvacet let promítl do zkrácení času spotřebovaného na *péči o oděv a obuv* zhruba o jednu čtvrtinu. Objektivní údaje o vývoji objemu služeb prádelny a čistíren však naznačují, že ani zde nedošlo k výraznějšímu přesunu pracovních činností na společenskou sféru.

Nákupy a obstarávání služeb jsou značně elastickou aktivitou, o čemž svědčí objemové rozdíly mezi ekonomicky aktivní a neaktivní populací. Více času je nákupům věnováno ve městech, největší časová spotřeba byla identifikována ve středních městech.

Péče o fyzický a duševní rozvoj dětí byla v jednotlivých šetřeních definována natolik rozdílně, že to prakticky znemožňuje jakákoli srovnání. Údaje z roku 1980 potvrzují zvyšování podílu mužů na výchově dětí. Skupinové průměry však málo vypovídají o reálném objemu kontaktů — činitelem absorbujícím většinu uvolňovaného času je zejména přítomnost dítěte ve věku do 5 let. (14)

Souhrn všech forem individuální práce vytváří makroagregát, v němž se většina definičních rozdílů vyrovnává (15) a kde se proto lze pokusit o odhad vývojových trendů.

Na rozdíl od společenské práce, jejíž objem v uplynulých letech sice diferencovanými tempy, ale přece jen klesal, komplex ostatních pracovních činností se vyvíjel rozporně. Výrazně se redukovala — zhruba o 5 až 7 hodin, což

(13) V pracovní dny se v ČSR podílelo na přípravě jídla 28 % zaměstnaných mužů v průměrném rozsahu 35 min., ve dnech pracovního volna 35 % mužů v rozsahu 65 min.

(14) Zaměstnané matky s dítětem ve věku do pěti let věnovaly v pracovní dny péči o děti v průměru více než 70 min., ve volné dny více než 90 min.

(15) Ve zkonstruované časové řadě jsou skryty tyto hlavní systematické chyby: V údajích za rok 1967 je doprava za nákupy a službami zahrnuta do položky „ostatní práce“, nikoli do položky „vázaná doprava“. Položka „ostatní práce“ je v letech 1961 a 1967 podhodnocena o aktivitu „učení s dětmi“, kterou nebylo možno oddělit od her a zábav s dětmi. Eliminace této chyby zúžením stejné položky i v roce 1980 by zneprůhlednila práci s aktuálním materiálem, který je pro nás hlavním předmětem zájmu.

Tabulka 6. Vývoj týdenní délky času věnovaného komplexu produktivních činností ekonomicky aktivními muži a ženami — podle společenských skupin v ČSSR v letech 1961, 1967 a 1980 — průměrný týden; údaje v hodinách a desetínách

Skupina aktivit	Dělníci			Zaměstnanci			Družstevníci		
	1961	1967	1980	1961	1967	1980	1961	1967	1980
Hlavní a vedlejší zaměstnání	49,2	48,6	43,6	50,0	46,9	42,1	58,3	55,2	48,6
Ostatní práce	13,8	14,7	17,1	12,8	13,7	16,2	13,4	16,8	18,9
Práce celkem	63,0	63,3	60,7	62,8	60,6	58,3	71,7	72,0	67,5
Veřejná činnost	2,6	0,8	0,4	3,7	1,8	1,3	3,5	1,6	0,5
Vázaná doprava	5,3	5,3	6,4	4,8	5,1	6,0	2,7	2,8	4,1
Produktivní komplex celkem	70,9	69,4	67,5	71,3	67,5	65,6	77,9	76,4	72,1

	Dělnice			Zaměstnankyně			Družstevnice		
	1961	1967	1980	1961	1967	1980	1961	1967	1980
Hlavní a vedlejší zaměstnání	44,3	40,7	38,5	43,5	43,4	37,3	41,4	40,0	39,1
Ostatní práce	39,3	35,2	33,4	36,2	31,6	30,9	46,9	43,7	39,7
Práce celkem	83,6	75,9	71,9	79,7	75,0	68,2	88,3	83,7	78,8
Veřejná činnost	0,8	0,4	0,1	1,4	0,5	0,3	1,0	0,6	0,1
Vázaná doprava	3,7	3,7	5,8	4,1	4,0	5,1	1,9	2,7	4,6
Produktivní komplex celkem	88,1	80,0	77,8	85,2	79,5	73,6	91,2	87,0	83,5

představuje jednu šestinu původního objemu — druhá pracovní směna zaměstnaných žen, a to především v těch složkách, které patří k tradičním domácím pracem obslužného typu. U mužů naopak objem dodatečné práce nárůstal, a to ve všech socioprofesionálních skupinách; nejrychleji ovšem u družstevníků, kde byl pro to vytvořen prostor dynamickým zkrácením společenského pracovního času. V tomto nárůstu se paradoxně projevilo zvýšení počtu dnů pracovního volna; ve volné dny se čas věnovaný individuální práci zhruba o dvě hodiny prodlužuje.

Souhrnná pracovní zátěž zaměstnaných žen se tak zredukovala řádově o deset hodin týdně při změně její struktury směrem ke zvýšení podílu společenské práce. U družstevnic, kde dříve individuální práce objemově převažovala, se dnes již poměr obou složek vyrovnal. U mužů v důsledku protisměrných pohybů klesal celkový objem pracovního času pomaleji než podíl na společenské práci a vnitřní restrukturalizace naopak směřuje ke zvýšení podílu individuální práce. Celková pracovní zátěž mužů je zhruba o deset hodin kratší než žen, rozdíly mezi oběma pohlavími se však za dvacet let zmenšily. V délce i struktuře souhrnné pracovní zátěže mužů a žen se tak prosazuje sice pozvolná, ale přece jen zřetelná vyrovnávací tendence.

Nepříznivý vývoj jsme zaznamenali u objemu *veřejné a politické aktivity*, jejíž převážná část se koncentruje u aktivního, politicky vyspělého a angažovaného jádra společnosti. Její podíl na průměrných časových strukturách je proto poměrně malý, diferencovaný v závislosti na pohlaví, pracovním zařazení a obsahu práce i úrovni vzdělání respondenta. I když na dynamiku časové řady může mít vliv nadhodnocení těchto aktivit ve starších šetřeních, současný stav nás nemůže uspokojovat. Tím spíše, že se potřebné návyky účasti na veřejném životě nevytvářejí ani u mladých lidí, jejichž časový životní režim je relativně méně napjatý a u nichž by měly zkušenosti z veřejného a politického života přispět k dosažení občanské zralosti.

Při hodnocení vývoje komplexu produktivních činností musíme vzít v úvahu doprovodnou a podmiňující dopravní zátěž. Přes závažnost této problematiky a značný objem vkládaných investic se nepodařilo zkrátit přepravní náročnost, délka dopravy do práce se spíše prodlužuje; nejrychleji narůstají přepravní časy u družstevníků, i když v absolutních hodnotách dosud nedosahují časové spotřeby ostatních pracujících. Prodlužování dopravy do zaměstnání je dalším činitelem zeslabujícím efekt zkracování společenského pracovního času.

Přes rozporné vnitřní tendence je možno celkově hodnotit vývoj objemu produktivních činností pozitivně. Výrazně se ulehčilo zaměstnaným ženám, zejména těm, které dokážou racionálněji využívat vytvořené podmínky a redukovat časovou spotřebu při plnění domácích povinností. Nejméně se změnila produktivní sféra dělníků, nejkratší produktivní časovou spotřebu vykazují zaměstnanci, nejdelší stále ještě zemědělci.

Strukturní změny v komplexu produktivních aktivit naproti tomu otevírají řadu otázek. Zjištěné tendence ve vývoji časového fondu zaměstnaných žen v zásadě odpovídají našim představám o změnách společenského postavení ženy v socialistické společnosti. Ve vývoji struktury životních činností mužů je však možno identifikovat dva vzájemně spjaté problematické momenty: pokles podílu společenské sféry na úkor sféry individuální a současně nahrazování produktivnějších forem aktivního vstupu do společenského reprodukčního procesu formami méně produktivními. Hypoteticky je přitom nutno předpokládat, že analogické tendence se vyskytují i u žen, jsou ovšem kvantitativně překrývány účinnějšími procesy redukce tradičních domácích prací.

Vývoj objemu a struktury reprodukčních činností

Komplementárním procesem k redukci produktivní sféry lidského života je rozšiřování životního prostoru pro regeneraci a rozvoj fyzických a duševních schopností, pro obohacování života jako sebeúčelu. S rozvojem socialistické společnosti, její materiální základny i duchovní kultury se očekává postupné obohacování struktury životních činností, zvyšování podílu náročných, rozvojových aktivit, směřujících ke kultivaci systému potřeb a všestrannému rozvoji lidské osobnosti.

Výsledky šetření o způsobu využití časového fondu ukazují, že cesta k všestranné bohatosti lidského života není jednoduše přímočará. Uvolňování napjatosti časového režimu se v první řadě projevuje rozšiřováním času na *odpočinek, spánek* a uspokojování dalších základních lidských potřeb. Délka času věnovaného uspokojování biologicko-fyziologických potřeb se prodloužila především v těch sociálních skupinách, které dříve dosahovaly podprůměrných hodnot. Protože současně stále ještě zůstává zachována značná sociálně pod-

Tabulka 7. Vývoj týdenní délky spánku ekonomicky aktivních mužů a žen a žen v domácnosti — podle společenských skupin v ČSSR v letech 1961, 1967 a 1980 — průměrný týden; údaje v hodinách a desetínách

Rok	Muži			Ženy			
	Dělníci	Zaměstnanci	Družstevníci	Dělnice	Zaměstnankyně	Družstevnice	V domácnosti
1961	53,6	52,3	52,9	51,0	50,6	50,4	55,3
1967	55,4	54,7	55,2	55,4	53,5	53,2	59,0
1980	53,6	53,6	54,1	53,7	54,0	51,8	57,3

míněná diferenciacie (v závislosti na zapojení do ekonomické aktivity, počtu dětí aj.), předpokládáme, že tento proces bude dále pokračovat.

Volba aktivit, jimiž člověk naplňuje svůj životní čas, závisí na objektivních vnějších společenských podmínkách, na jejich subjektivním vnímání a hodnocení a na vnitřních osvojených dynamizujících mechanismech aspirací, zájmů a potřeb. Reálná struktura životních činností je tak výsledkem složité sítě vztahů a závislostí, pro jejichž empirické prokázání nemáme k dispozici údaje. Musíme se proto spokojit konstatováním, že v typických, nejčastěji se vyskytujících strukturách reprodukčních aktivit se převážně prosazují potřeby odpočinku a zábavy uspokojované dvěma rozhodujícími formami aktivit — sociální komunikací (partnerskými, rodinnými a přátelskými rozhovory, hrami, návštěvami) a poslechem hromadných sdělovacích prostředků, především televize. Náročnější aktivity, cílevědomě zaměřené na fyzický a duchovní rozvoj, jsou v populaci stále málo frekventovány. Soustřeďují se u malého počtu jedinců, kteří jim ovšem věnují značnou část svého volného času. V průměrných časových strukturách sledovaných socioprofesionálních a jiných sociálních skupin jim patří jen několik minut týdně.

Plnou měrou to platí pro *vzdělávání*, které se dosud nedaří přeměnit v trvalý uvědomělý proces; rozšiřování okruhu znalostí probíhá spíše nepřímo nejrozličnějšími neinstitucionalizovanými formami informačního toku, jako součástí rozšiřování praktických životních zkušeností. Rozsah participace na organizovaných i neorganizovaných formách záměrného vzdělávání je nízký, sociokulturně diferencovaný především úrovní již dosaženého vzdělání a ve srovnávaném dvacetiletém období se u něj projevuje spíše klesající tendence.

Malou spokojenost vyvolávají výsledky časového šetření také ve vztahu k neaktivnější, tvůrčí formě kulturního života, kterou představuje *zájmová umělecká činnost*. I u ní jsme za dvacet let zaznamenali pokles průměrné časové spotřeby, u mnoha socioprofesionálních skupin se již dnes pohybuje pod hranicí citlivosti záznamové jednotky. Ve větším rozsahu byla identifikována jen u mladých lidí.

Potvrzuje se i snižování zájmu o *návštěvy kulturních akcí*, ať již jde o divadelní představení, která se v průměrných časových strukturách prakticky nevyskytují (u ekonomicky aktivní populace asi dvě minuty týdně), či o přece jen o něco frekventovanější návštěvy kin, koncertů populární hudby a jiných kulturních akcí. Účast na kulturním životě je typickou zábavou mladých lidí, jimž současně uspokojuje další sociální potřeby. V životě manželských párů se mění ve sváteční záležitost, jejíž frekvence je závislá na objemu a kvalitě nabízených možností, životní situaci i osvojených zájmech.

S výjimkou nejmladší generace se téměř veškerý kulturní život soustřeďuje do prostředí bytu. Zčásti ho naplňuje četba — u mužů převládá četba novin a časopisů nad četbou literatury v poměru 2 : 1, u žen se proporce posouvají ve prospěch četby knih. Celkově však, jak ukazuje dvacetileté srovnání, délka času věnovaného četbě klesá.

Kontakt s kulturou a uměním stále zřetelněji zprostředkovávají *poslechové aktivity*, mezi nimiž poslech gramofonu a magnetofonu je jednoznačně zábavou mládeže, poslech rozhlasu dosahuje maxima u starších věkových skupin a důchodců. Při sestupných trendech v objemu ostatních kulturních aktivit stále roste objem i váha *televizního poslechu*. Ekonomicky aktivní muži věnují televizi v pracovní dny asi hodinu a půl, ve volné dny o hodinu více, v průměrném týdnu 12,5–13 hodin. Zaměstnané ženy stráví před obrazovkou v pracovní dny v průměru asi hodinu, ve volné dny dvě hodiny a týdně 9 až 10 hodin. Nižší zájem o televizi projevuje pouze nejmladší generace, v dospělosti je

Tabulka 8. Týdenní délka času věnovaného reprodukčním aktivitám v ČSSR — podle pohlaví (muži) a společenských skupin v roce 1980 — průměrný týden; údaje v hodinách a minutách

Aktivita	Muži					
	Dělníci	Zaměstnanci	Družstevníci	Důchodci	Studenti	Učení
Spánek	53:47	53:47	54:08	64:03	60:54	61:08
Jídlo, občerstvení	7:42	7:42	7:49	10:58	8:59	8:17
Osobní hygiena, léčení	6:18	6:32	6:18	7:35	5:50	6:39
Biologicko-fyziolog. potřeby celkem (16)	67:40	68:01	68:15	82:36	75:50	76:04
Vzdělávání, sebevzdělávání	0:21	1:38	0:14	0:07	1:03	0:28
Zájmová umělecká činnost	0:14	0:28	0:07	0:14	0:49	0:49
Návštěvnícké aktivity	0:35	0:42	0:21	0:14	2:06	2:34
Poslech rozhlasu, gramofonu, magnetofonu	0:49	0:42	0:35	2:41	2:06	1:59
Poslech televize	13:11	12:22	12:29	16:48	9:48	12:01
Četba	3:09	4:19	2:34	6:46	4:26	3:30
Aktivní sport	0:56	0:56	0:21	0:21	5:15	6:11
Vycházky, procházky	1:31	1:59	0:42	5:15	2:55	2:20
Vnitrorodinná komunikace	1:52	2:13	1:45	1:38	1:03	0:36
Přátelská komunikace	3:09	3:09	2:27	4:40	4:12	4:47
Návštěva sportovišť, restaurací	2:34	1:17	2:27	2:06	2:06	2:47
Nečinný odpočinek	1:52	1:24	1:52	7:21	1:17	1:10
Ostatní činnosti (17)	0:35	0:42	0:35	1:17	0:49	0:21
Doprava ve volném čase	1:59	2:41	1:03	1:52	5:01	2:55
Reprodukce aktivity celkem (16)	100:48	103:43	96:22	134:38	118:53	118:39

odmítání televize extrémní výjimkou. Přes v zásadě pozitivní hodnocení podílu televize na realizaci úkolů kulturní politiky socialistické společnosti je nutno jednostrannou převahu televize ve formách kulturní participace hodnotit jako nežádoucí jev, upozorňující na nedostatečnou rozvinutost nabídky jiných kulturních aktivit, na malou účinnost mechanismů formování kulturních zájmů, a konečně i na některé objektivní bariéry, k nimž patří především napjatost denního časového režimu.

Aktivitou mládeže je také *sport*. Ženy a dívky sportují méně než muži, a to ve všech věkových a sociálních skupinách. Masověji rozšířenými pohybovými aktivitami jsou vycházky, procházky, pobyt v přírodě. Jejich obliba je univerzální, výskyt závislý spíše na podmínkách života než na dalších sociálně diferenciacích činitelích.

Strukturu volného času doplňují různé formy *sociální komunikace* v rodině i setkání s příbuznými a přáteli. Přátelská setkání patří u mužů i žen k nejfrekventovanějším aktivitám víkendových dnů. Divácká obec návštěvníků sportovních utkání je poměrně malá a patří k ní především muži. O něco

(16) Součtové položky nejsou přesným součtem trvání dílčích aktivit, vznikly agregací prvotních údajů, v nichž nejsou vyrovnávány zaokrouhlovací chyby.

(17) K položce „ostatní činnosti“ je připočtena zaokrouhlovací chyba, vyrovnávající námi vytvořené makroagregáty do plné délky týdne.

Tabulka 9. Týdenní délka času věnovaného reprodukčním aktivitám v ČSSR — podle pohlaví (ženy) a společenských skupin v roce 1980 — průměrný týden; údaje v hodinách a minutách

Aktivita	Ženy						
	Dělníci	Zaměstnankyně	Družstevnice	Důchodkyně	Studentky	Učnice	V domácnosti
Spánek	53:40	54:01	51:48	61:57	60:40	61:01	57:17
Jídlo, občerstvení	7:00	7:00	7:28	9:34	8:45	7:42	9:27
Osobní hygiena, léčení	6:25	7:07	6:18	7:14	7:14	7:07	5:57
Biologicko-fyziol. potřeby celkem (16)	67:12	68:01	65:34	78:38	76:39	75:50	72:34
Vzdělávání, sebevzdělávání	0:07	0:42	0:00	0:00	1:17	0:28	0:00
Zájmová umělecká činnost	0:00	0:07	0:00	0:00	0:28	0:21	0:00
Návštěvnícké aktivity	0:28	0:35	0:07	0:14	2:06	2:06	0:07
Poslech rozhlasu, gramofonu, magnetofonu	0:14	0:28	0:21	1:24	1:24	1:38	0:28
Poslech televize	10:23	9:41	9:06	13:04	8:52	10:16	11:26
Četba	1:59	2:55	1:10	3:37	4:33	3:37	2:13
Aktivní sport	0:14	0:35	0:07	0:07	2:34	1:10	0:07
Vycházky, procházky	1:10	1:52	0:28	2:27	3:02	2:27	1:52
Vnitrorodinné komunikace	1:31	1:52	1:31	1:38	1:17	0:56	3:44
Přátelská komunikace	3:09	3:16	2:27	5:08	4:19	4:26	3:44
Návštěva sportovišť, restaurací	0:21	0:35	0:07	0:07	1:03	1:52	0:14
Nečinný odpočinek	1:17	0:49	1:52	4:40	1:10	1:03	1:52
Ostatní činnosti (17)	0:49	0:42	0:49	1:31	1:10	1:03	1:31
Doprava ve volném čase	1:17	2:06	0:56	1:45	3:44	2:27	1:17
Reprodukční aktivity celkem (18)	90:18	94:37	84:42	114:34	114:06	109:40	101:16

častěji se vyskytuje návštěva restaurací a dalších zábavních podniků. Její objem je sociokulturně diferencován, snižuje se u pracovníků duševní práce a u pracovníků s vyšším vzděláním, zvyšuje se u mládeže s vlastním příjmem.

Přes výraznou uzavřenost mimopracovního života do prostředí bytu je *doprava spojená s mimopracovními aktivitami* v průměru časově poměrně náročná. Na jejím rozšiřování se podílí rozmach rekreačních výjezdů. Časová náročnost dopravy ve volném čase roste s velikostí obce bydliště, ve velkoměstech dosahuje více než dvojnásobku průměru za nejmenší obce. Zvýšená hybnost je tedy jedním z atributů městského způsobu života.

Vývoj objemu volného času

Nepříliš uspokojivá zjištění o dynamice změn ve struktuře reprodukčních aktivit nastolují otázku, jak se v této situaci vyvíjel objem *volného času*. (18)

(18) Jak je obecně známo, odpověď na tuto otázku nemá jednoznačné číselné vyjádření vzhledem k nikdy neukončeným definičním sporům, variabilitě subjektivních

Tabulka 10. Týdenní objem volného času v ČSSR podle pohlaví a společenských skupin v roce 1980, úzká a široká definice — průměrný týden; údaje v hodinách a minutách

Typ definice	Muži					
	Dělníci	Zaměstnanci	Družstevníci	Důchodci	Studenti	Učni
Úzká definice	33:08	35:42	28:07	52:02	43:03	42:35
Široká definice	34:46	37:55	29:31	55:46	44:55	44:06

	Ženy						
	Dělnice	Zaměstnankyně	Družstevnice	Důchodkyně	Studentky	Učnice	V domácnosti
Úzká definice	23:06	26:36	19:08	35:36	34:27	33:50	28:42
Široká definice	24:51	28:35	20:39	40:22	39:12	35:35	31:23

V konstrukci operacionální definice volného času jsme limitováni spíše velmi nedokonalými klasifikačními systémy ve starších celostátních šetřeních než teoretickými úvahami. Rozdíly v užívaných klasifikacích nám neumožňují najít zcela totožnou definiční základnu, o odhad vývojové tendence se můžeme pokusit jen s vědomím dílčích kvantitativních nepřesností.

Materiály z roku 1980 nám umožňují vymezit užší a širší definici, (19) časovou řadu však můžeme zkonstruovat jen na bázi úzké definice, protože starší šetření neidentifikovala zájmovou práci. Redukce tohoto typu není však zcela neoprávněná, protože i v tomto zúženém pojetí volného času bez zájmové práce a bezplatné práce pro společnost jsou zahrnuty všechny činnosti volného času, stimulující fyzický a duchovní rozvoj, jejichž rozšiřování odpovídá společenským zájmům.

Základní tendence ve vývoji volného času vyplynuly již z logiky předchozích zjištění. Výrazná redukce objemu produktivních činností u zaměstnaných žen (přestože byl její účinek poněkud oslaben prodloužením času na uspokojování základních potřeb) se projevila růstem objemu jejich volného času o tři až pět hodin týdně. Nejpomaleji vzrostlo množství volného času družstevnic, u nichž přetrvává relativně delší souhrnná pracovní zátěž a navíc zde hraje roli i větší počet pracovních dnů. Dynamika růstu volného času u dělnic a zaměstnankyň je obdobná, což znamená, že zde zůstává zachována výchozí úroveň diferenciace. Vezmeme-li v úvahu širší definici, rozdíly mezi socio-profesními skupinami se dále zvětší, protože individuální práce zaměstnankyň je častěji definována jako zájmová, a tedy vstupující do volného času.

U mužů však nelze zjištěnou vývojovou tendenci interpretovat jinak než jako pokles, v krajním případě, s uvažováním možných měřicích chyb, jako

definice volného času a nedostatečné objektivní znalosti obsahů, funkcí a významů konkrétních životních projevů. Jakýkoli číselný údaj je umělým artefaktem badatele, s nímž nelze interpretačně pracovat bez znalosti operacionální definice. Protože však je užívání tohoto pojmu a jeho číselného vyjádření v odborné literatuře zabývající se lidskými činnostmi zcela běžné, pokusme se vyhovět této zvyklosti.

(19) V užším pojetí volného času jsou zahrnuty tradiční volnočasové aktivity reprodukčního typu (vzdělávací, sportovní, kulturní, sociálně komunikační aj.), doprava ve volném čase a veřejně politická činnost; širší pojetí bere navíc v úvahu i objem bezplatné práce pro společnost a tzv. zájmovou práci (operacionálně zahrádkářství, ženské ruční práce a mužská technická hobby).

stagnaci s tendencí k poklesu. Připočtením zájmové práce se i u nich zvětší nejen objem volného času, ale i socioprofesionální diferenciace vzhledem k vyššímu výskytu zájmové práce u zaměstnanců.

Tabulka 11. Vývoj týdenního objemu volného času (úzká definice) u ekonomicky aktivních mužů a žen — podle společenských skupin v ČSSR v letech 1961, 1967 a 1980 — průměrný týden; údaje v hodinách a desetínách

Rok	Muži			Ženy		
	Dělníci	Zaměstnanci	Družstevníci	Dělnice	Zaměstnankyně	Družstevnice
1961	33,6	36,0	28,1	18,8	21,5	16,5
1967	31,2	34,6	23,4	20,6	23,4	15,3
1980	33,1	35,7	28,1	23,1	26,6	19,1

Rozdíl mezi muži a ženami v objemu volného času činí stále ještě devět až deset hodin, absolutně relativně se však zmenšuje. Postupné vyrovnávání struktury životních činností mužů a žen je pravděpodobně jednou z nejzávažnějších změn, k níž ve vývoji vnitrosociální diferenciace ve způsobu využití časového fondu v uplynulém období došlo.

Mezinárodní srovnání

Velmi cennou informaci poskytuje srovnání způsobu využití času v mezinárodním měřítku. Jde o úkol velmi obtížný, zejména je-li nutno brát v úvahu i kvalitativní rozdíly mezi oběma světovými sociálně ekonomickými systémy. Jediný mezinárodní srovnávací výzkum časových rozpočtů proběhl ve druhé polovině šedesátých let [The Use 1972]; v současnosti lze komparovat pouze národní šetření, mezi nimiž je ovšem mnoho metodologických rozdílů a jejichž shromažďování a vyhodnocování vyžaduje dlouhodobé systematické úsilí.

Protože v Československu nemáme k dispozici potřebné údaje a nechtěli jsme se vzdát pokusu o sebezaražení do mezinárodního kontextu, použili jsme komparativní tabulku připravenou I. Niemiovou ze Central Statistical Office of Finland, k níž jsme doplnili aktuální československá data. Jejich členění bylo nutno přizpůsobit použité klasifikaci aktivit, která je na Západě běžná, ale značně odlišná od třídění aktivit užívaných v předchozím textu. (20) Výsledky srovnání lze proto považovat pouze za orientační, přesto však, jak čísla jednoznačně potvrzují, značně inspirativní. (21)

I tehdy, vycházíme-li jen z hrubých struktur aktivit a přistupujeme-li k údajům s nejvyšší obezřetností, svědčí mezinárodní srovnání o tom, že souhrnná pracovní zátěž ekonomicky aktivní populace v Československu patří k nejvyšším ve srovnávaných zemích, vyšších hodnot dosahovalo jen předkrizové

(20) Teoreticko-metodologická kritika některých klasifikačních přístupů buržoazní sociologie byla mnohokrát publikována v sedmdesátých letech a je obecně dobře známa [Filípec, Filipcová 1979], proto nepovažuji za nezbytné ji v tomto kontextu opakovat.

(21) Abychom zabránili ideologickým dezinterpretacím, upozorňujeme, že jde o struktury časového fondu zaměstnané populace, nikoli o celospolečenské průměry. V údajích se nepromítá podíl nepracujících osob a jejich způsob života, ať již jde o nezaměstnané či o nepracující část buržoazních vrstev. Za Československo bylo nutno použít pro komparaci tzv. vážený týden (beroucí v úvahu zjištěný podíl pracovních dnů a dnů pracovního volna), protože pro kvantifikaci průměrného týdne zaměstnaných mužů a žen nejsou k dispozici potřebné údaje.

Tabulka 12. Časové rozpočty zaměstnaných mužů a žen v různých zemích — ČSSR — vážený týden, údaje v hodinách a minutách, ostatní země hodiny týdně

Aktivity	ČSSR 79/80		Finsko 79		Norsko 80/81		Švýcarsko 79/80		Velká Británie 74		Maďarsko 76/77		Polsko (22) 76		USA 75		Japonsko 1980	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy
Výdělečné zaměstnání	46:37	41:08	41	34	42	25	43	33	42	27	47	37	53	46	43	32	49	42
Cesta do práce	5:45	4:34	3	3	2	2	4	4	4	4	4 ⁽²³⁾	3 ⁽²³⁾			5	3	7	5
Domácí práce	14:24	29:48	14	26	16	33	5	19	9	25	11	29	15	34	11	25	4	22
Práce celkem	66:47	75:30	58	63	60	60	52	56	55	56	62	69	68	80	59	60	60	69
Spánek	53:16	53:08	57	58	54	54	62	62	55	57	57	57	} 67	} 66	55	58	56	33
Jídlo	7:29	6:49	10	9	8	8	13	12	9	9	9	8			7	7	10	10
Ostatní osobní potřeby	5:51	6:03	5	5	6	7	4	5	8	10	7	7			8	9	7	9
Volný čas celkem	34:37	26:19	38	33	40	39	37	33	41	36	33	27	33	22	39	34	35	27
Vzdělávání	0:37	0:21	1	1	1	1	1	1	1	0	1	1	.	.	2	1	0	1
Aktivity v organizacích,																		
návštěva sport. a kult. akcí	1:44	0:48	2	1	2	1	3	2	5	4	1	1	2	1	5	5	3	3
Sport, vycházky	2:16	1:37	4	2	3	3	2	1	2	1	2	1	.	.	2	1	2	1
Sociální kontakty,																		
restaurace	6:56	5:05	8	8	12	14	5	7	6	7	5	4	4	4	6	8	3	3
Četba	3:20	2:08	5	5	5	5	4	3	2	1	4	2	4	2	4	4	5	2
Umělecké, manuální																		
hobby, hry	1:54	1:48	1	3	2	2	3	3	1	2	1	2	1	0	1	1	2	1
Televize	12:46	9:58	10	7	9	7	9	7	17	13	10	9	14	9	15	11	13	10
Rozhlas, hudba	0:42	0:17	1	0	2	1	2	2	1	1	1	0	1	0	0	0	1	0
Odpočinek	1:35	0:57	3	3	1	1	.	.	4	4	3	2	3	1	1	1	4	4
Cesta, přeprava	2:22	2:32	3	3	3	3	4	4	2	2	4 ⁽²³⁾	4 ⁽²³⁾	.	.	3	2	2	2
Neurčeno	0:25	0:48	0	0	0	1	4	3	0	1	1	1	5	4	0	0	.	.

Pramen: Iris Niemi *The 1979 Time Use Study Method*. Helsinki, Central Statistical Office of Finland 1983.

(22) Zaměstnaní bez zemědělství a lesnictví.

(23) Odhad.

Polsko. Příčinou je relativně vysoký průměrný podíl na společenské práci, který zejména u žen převyšuje střední délky pracovní doby žen v kapitalistických zemích. Výjimkou je Japonsko, kde je ovšem vyšší podíl výdělečné práce vyvažován nižším zapojením ekonomicky aktivní populace do domácích prací. Nižší úroveň pracovního vytížení však vykazují i ženy v Maďarsku, které je nám ze srovnávaných zemí nejbližší.

Vysoká produktivní časová zátěž se odráží v relativním zkrácení času věnovaného na uspokojování biologicko-fyziologických potřeb, zejména ve zkrácení doby spánku, v níž dosahujeme nejnižších průměrných hodnot.

Objemem volného času (v souhrnu v podstatě odpovídajícího tzv. široké definici, včetně manuálních hobby) předstihujeme Polsko, dosahujeme obdobných hodnot jako pracující v Maďarsku a Japonsku, zaostáváme však za severskými zeměmi, Spojenými státy i Velkou Británií.

Pokud se týká způsobu využití volného času, lze v prezentovaném srovnávacím materiálu nalézt obdobné strukturální tendence i řadu rozdílů, které při nedostatečné znalosti životních realii i výzkumných postupů nemáme možnost interpretovat. Ve srovnání s Maďarskem vykazujeme větší váhu sociálních kontaktů, nižší objem četby i některé další drobné rozdíly; v zásadě je však možno označit obě struktury za značně podobné.

Víme, že nelze mechanicky srovnávat, že nelze ztotožňovat osm hodin vykořisťované práce dělníka v kapitalistické společnosti s osmi hodinami osvobozené práce pracujících v socialistické společnosti [Sève 1976]. Přes rozdílnost postavení, vztahů a prožitků má však časová dimenze práce v obou společenských systémech jeden společný význam — vymezuje prostor pro jiné aktivity. Objem společenské práce je určován požadovaným produktem a dosaženou produktivitou, její rozdělení povahou výrobních a společenských vztahů. Sociálně spravedlivé rozdělení samo o sobě nedostačuje k rozšiřování životního prostoru. Naléhavým úkolem se stává redukce společenské potřeby pracovního času při zvyšování objemu a kvality produktu; zdokonalování životních podmínek je bezprostředně spojeno s požadavkem intenzifikace výrobních a pracovních procesů.

Závěry a otevřené problémy

Hodnotíme-li souhrnné změny ve způsobu využití časového fondu za uplynulých dvacet let ze zorného úhlu vyrovnávání a rozrůžňování a ze zorného úhlu obsahu, dospějeme k odlišným závěrům:

1. Ve vývoji třídně a sociálně diferencované struktury životních činností se prosazují silné vyrovnávací tendence. Zachovány zůstávají rozdíly mezi pracujícími a ekonomicky neaktivní populací. Mláď, spojené s obdobím všeobecné a profesně kvalifikační vzdělávací přípravy, se od ostatních odlišuje redukcí pracovní zátěže (velmi výraznou i ve složce individuální práce), zvýšením objemu reprodukčních aktivit i volného času, jeho bohatším a všestrannějším prožíváním. Populace v postproduktivním věku nalézá seberealizační prostor v různých formách individuální práce, ve struktuře jejích životních činností však nabývají na váze pasívnější formy trávení času a nečinnosti. Data nám neumožňují posoudit vývoj relace mezi preaktivní, aktivní a postaktivní populací; zkušenostně lze předpokládat značnou vztahovou stabilitu.

Naproti tomu ve všech diferenčních dimenzích, v jejichž základech jsou skryty pozůstatky třídní nerovnosti, je výstavba socialistické společnosti spojena s oslabováním diferencí a sblíživáním struktur životních činností. Velmi výrazné se tyto posuny projevují ve změnách společenského postavení a způsobu života pracujících žen. Tento proces dosahuje vyšších stádií v sociokultur-

ně flexibilnějších, otevřenějších skupinách, empiricky indikovaných vyšším vzděláním, výkonem duševní práce, bydlením ve městech. Konstatování dosažených úspěchů však nesmí zastřít, že přetrvávající rozdíly v neprospěch žen jsou stále ještě značné a vyžadují další společenské intervence.

Také v sociálně třídní dimenzi, empiricky suplované statistickým členěním souboru na dělníky, zaměstnance a zemědělské družstevníky, došlo za dvacet let k závažným změnám. V hrubých časových strukturách pracovních a volných dnů se dnes již maximální rozdíly mezi dělníky a zaměstnanci pohybují pouze kolem dvaceti minut, prostorem diferenciací se stávají obsahy, významy a funkce aktivit. Současně je třeba předpokládat i v časové struktuře životních činností prohlubující se vnitrotřídní diferenciaci, pro jejíž posouzení nemáme k dispozici potřebné údaje. Mezi skupinami pracovníků fyzické a duševní práce však neexistuje ostrá hranice, struktury životních aktivit nabývají stále více společných rysů. Uvnitř každé skupiny lze identifikovat vrstvy, které svou strukturou aktivit vytvářejí předobraz a vzor žádoucího budoucího vývoje.

Distance mezi strukturami životních aktivit pracovníků státního sektoru národního hospodářství a zemědělskými družstevníky je relativně větší. Zdrojem diferencí je produktivní sféra lidského života s vyšším podílem naturální produkce a u mužů i vyšším podílem na společenské práci. U příslušníků obou pohlaví se v zemědělství projevuje menší počet dnů pracovního volna. Příčiny těchto diferencí v objemu i organizaci práce však již nelze podle mého názoru hledat ve specifikách skupinové vlastnické formy, spíše se zde prosazují zvláštnosti zemědělské výroby jako takové. Aktuální úkoly ve zdokonalování pracovních podmínek v zemědělství se proto koncentrují do změn v technologiích výroby a organizace práce, rozšiřujících počty volných dnů a délku čerpané dovolené. Naturální produkce a malovýroba, zejména její chovatelské formy, budou však i nadále působit proti rozšiřování a obohacování volného času.

2. Na rozdíl od sblížovacích tendencí ve vnitrosociální diferenciaci způsobu využití času však vývoj obsahu a struktury životních činností v makrosociálních rozměrech neprobíhá vždy takovými tempy a směry, jak bychom si přáli. Zejména jde o nárůst naturální produkce a ožívání malovýrobních prvků, které absorbují část času uvolňovaného ze sféry společenské výroby, o relativně pomalé změny v některých tradičních domácích pracích, zejména v přípravě jídla. Ve sféře reprodukčních aktivit a volného času indikují časové údaje stagnaci žádoucích změn, často ale také určité regresivní pohyby. Sféra produktivních činností absorbuje příliš velký díl životního času a ponechává nedostatečný prostor pro obohacování duchovního života, pro rozšiřování okruhu životních potřeb, pro osvojování potřeb rozvojových.

Tato obecná zjištění otevírají řadu teoreticko-metodologických i prakticko-politických problémů, které vyžadují samostatné zpracování.

Literatura

- Filipcová, B. — Filipec, J.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.
Niemi, I.: *The 1979 Time Use Study Method*. Helsinki, Central Statistical Office of Finland 1983.
Pramenné materiály Českého statistického úřadu (nepublikovány).
Pramenné materiály Slovenského statistického úřadu (nepublikovány)
Sève, L.: *Marxismus a teorie osobnosti*. Praha, Svoboda 1976.
The Use of Time (Szalai, A. ed.). The Hague — Paris, Mouton 1972.
Vítečková, J. a kol.: *Výzkum časových rozpočtů Pražanů. Pracovní materiály*. Praha, ÚFS ČSAV 1979.
Vítečková, J.: *Způsob využití souhrnného časového fondu společnosti a společenský vývoj*. Sociologický časopis 1981, č. 6.

Výsledky výběrového šetření o využití času v roce 1979/1980 v ČSSR. I., II. díl. Československá statistika 1981, 1982.

Výsledky výběrového šetření o využití času v roce 1979—1980 v ČSR. I.—V. díl. Česká statistika 1981—1983.

Резюме

Я. Витечкова: Изменения в способе использования времени населения ЧССР в 1961—80 гг.

Чехословакия благодаря Федеральному статистическому управлению располагает результатами трех общегосударственных обследований бюджетов времени населения 1961, 1967 и 1980 гг. Несмотря на то, что сопоставимость этих обследований значительно ограничена различиями в методике, полученные временные ряды позволяют дать оценку тенденции развития макроагрегатов видов деятельности и решающих общественных групп и классов.

В статье дается оценка изменений в развитии объема и структуры продуктивных видов деятельности. Здесь констатируется, что в отличие от всеобщего сокращения продолжительности исполнения работы, развитие индивидуального труда противоречиво. Сокращается объем домашних работ занятых женщин, удлиняется индивидуальная работа (включая трудовые хобби) у мужчин. Поэтому общая трудовая нагрузка женщин сокращается быстрее и различия в структуре жизнедеятельностей мужчин и женщин уменьшаются. Наиболее динамичным является изменение способа использования времени мужчинами — колхозниками в социально-классовом параметре также утверждается интенсивная тенденция к выравниванию. Однако, снижение напряженности временного режима замедляется удлинением времени, уходящего на транспорт.

Снижение трудовой загрузки сопровождается небольшим продлением времени, уделяемого удовлетворению основных потребностей сна и отдыха, питания и личной гигиены.

Результатом одновременного действия противоречивых процессов является тот факт, что объем свободного времени (в узком смысле слова без любительской работы) за 20 лет увеличился лишь у занятых женщин. У мужчин наблюдается стагнация с тенденцией к понижению. В способе использования свободного времени подтверждается рост роли телевидения и высокая доля различных форм социальной коммуникации. Более взыскательные виды деятельности, направленные на физическое и умственное развитие, все еще мало представлены в населении, у некоторых общественно желательных видов деятельности объем затрачиваемого времени даже сокращается.

Международное сравнение, основой которого является сравнительная таблица, составленная И. Ниеми, Central Statistical Office of Finland, показывает, что по сравнению с промышленно развитыми капиталистическими странами лимитирующим фактором расширения свободного времени является высокая доля трудовых видов деятельности. Поэтому дальнейшее совершенствование условий жизни и изменения в использовании фонда времени непосредственно связаны с требованием интенсификации производственных и трудовых процессов.

В истекшие 20 лет достигнуты многие положительные изменения в развитии внутриобщественной дифференциации жизнедеятельностей, причем однозначно утверждается интенсивная тенденция к выравниванию. Однако изменения в предметной структуре отдельных видов жизнедеятельности не протекали ожидаемыми темпами и в ожидаемых направлениях. Противоречие между предполагаемым развитием и действительностью открывает ряд проблем, требующих самостоятельной разработки.

Summary

J. Vítěčková: Changes in the Ways of Time Use in the Population of Czechoslovakia in 1961—1980

Thanks to the Federal Statistical Office, Czechoslovakia disposes of the results of three national time-budget surveys carried out in 1961, 1967 and 1980. In spite of the considerably reduced comparability of these surveys owing to differences in methodology, the time series obtained enable us to attempt an estimation of devel-

opment tendencies in macroaggregations of activities and in the most important social groups and classes.

The paper presents an evaluation of changes in the development of the volume and structure of productive activities. It is put forward that, in contradistinction to the general shortening of the duration of gainful-employment performance, the development of individual work reveals contradictions. The volume of housework in gainfully employed women is reduced, while individual work (including working hobbies) in men is on the rise. Thus the aggregate working load in women is being reduced at a quicker rate, and differences in the structure of life activities between men and women are decreasing. Most dynamic are the changes taking place in the ways of time use in cooperative farmers-men; a strong levelling tendency manifests itself also in the social-class dimension. However, the loosening of the time-regime tension is slowed down by the prolongation of the commutation time.

The reduction of the working load is accompanied by a slight prolongation of the time devoted to the satisfaction of basic needs — sleep and rest, meals and personal hygiene.

The outcome of the concurrence of contradictory processes is the fact that, in the twenty years in question, the volume of leisure (in the narrow sense of the word: not including manual hobbies) was increasing in gainfully employed women only. In men, a stagnation with a falling tendency was noted. In the ways of leisure utilization, the growing role of television and a high proportion of various forms of social communication were confirmed. More demanding activities aimed at physical and spiritual development continue to be frequented in a small measure only; in some socially desirable activities the volume of time devoted to these purposes is actually decreasing.

It follows from the international comparison (based on a comparative table worked out by I. Niemi, Central Statistical Office of Finland) that, in comparison with industrially advanced capitalist countries, a high proportion of working activities is a limiting factor impeding the expansion of leisure. For this reason, the further improvement of living conditions and changes in the use of the time fund are in direct connection with the requirement of the intensification of production and working processes.

In the twenty years past, a great many positive changes have been attained in the development of the intrasocial differentiation of life activities; a strong levelling tendency is unambiguously asserting itself here. Of course, changes in the objective structure of life activities have not been taking place at the expected rate and in the expected directions. The contradiction between expectation and reality opens a number of problems requiring further studies.